
ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ

УДК 37 (09) (477)

Юлія Клименко

**ДО ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ПЕРШИХ ПЕДАГОГІЧНИХ
ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ МІЖНАРОДНОЮ МОВОЮ ЕСПЕРАНТО
В УКРАЇНІ (20–30-ті рр. ХХ ст.)**

У статті висвітлено історію створення перших педагогічних періодичних видань міжнародною мовою есперанто в Україні у 20 – 30-х рр. ХХ ст. Автором встановлено, що перші кроки в цьому напрямі були зроблені в 1925 р. Наркомосом України і Головополітпросвітою, журнали яких – «Путь просвещения» і «Рабочий клуб» – стали одними з перших радянських періодичних видань, що обслуговувалися есперкорами. У їхніх іноземних відділах з цього року регулярно використовувалися матеріали з листів, отриманих від педагогів-есперантистів з інших країн.

Ключові слова: есперанто, міжнародна мова, педагогічні періодичні видання, есперкор, есперанто-рух.

В статье отражена история создания первых педагогических периодических изданий на международном языке эсперанто в Украине в 20–30-х гг. ХХ в. Автором установлено, что первые шаги в этом направлении были сделаны в 1925 г. Наркомпросом Украины и Главполитпросвещением, входивший в его состав, журналы которых – «Путь просвещения» и «Рабочий клуб» – стали одними из первых советских периодических изданий, которые обслуживались эсперкорамы. В их иностранных отделах регулярно использовались материалы из писем, полученных от педагогов-эсперантистов из других стран.

Ключевые слова: эсперанто, международный язык, педагогические периодические издания, эсперкор, эсперанто-движение.

In the article the history of creation of the first educational periodicals international language Esperanto in Ukraine in 20–30's. XX century. The author found that the first steps in this direction were made in 1925 and Holovpolitprosvitoyu Commissariat Ukraine, magazines which – «The way of Enlightenment» and «Rabochy club» – became one of the first Soviet periodicals served esperkoramy. In their foreign departments this year regularly used materials from letters received from teachers, Esperanto speakers from other countries. In the second half of 1920 – the first half of 1930 journalism educational system includes four Soviet periodicals international language that was the Soviet leaders abroad perspectives on priority areas of education and upbringing of the new man. It was found that a positive attitude towards

Esperanto showed a relatively small number of periodicals. They, on the contrary, together with published translations received from abroad Esperanto letters usually mark was made on the original language. In some editions of the same cell function Esperanto. Largely thanks to the leadership and support of the esperkoriv of newspapers and magazines, and especially some government and party-government organizations in the 1920–1930's. These community correspondents were able to achieve significant (and sometimes famous) success creating unprecedented case wide use of artificial languages for state and public needs.

Key words: *esperanto, the international language, educational periodicals, esperkor, esperanto movement.*

Історія культури знає немало спроб знайти взаєморозуміння за допомогою створення єдиної штучної мови. Передісторія міжнародного засобу спілкування займає відрізок часу більш ніж два тисячоліття, бо витoki ідеї загальної мови, як і багатьох інших наукових ідей, сходять до античної старовини.

З-поміж інших заслуговує на увагу мова «есперанто», створена польським лікарем, поліглотом Людвиком Лазарем Заменгофом (1859–1917). Есперанто – міжнародна мова, соціально-культурний феномен, універсальний засіб міжкультурного діалогу та людського взаєморозуміння в загальносвітовому масштабі. Її творцем є Людвик Лазар Заменгоф – польський лікар-окуліст, лінгвіст і поліглот, автор праць в галузі інтерлінгвістики, активний громадський діяч.

Різні аспекти процесу виникнення та розвитку міжнародних планових мов як соціально-культурного, інтерлінгвістичного феномену знайшли відображення у працях Є. Бокарева, Д. Власов, Ю. Дмитрієвської-Нільсон, Б. Колкера, А. Королевича, А. Короля, С. Кузнецова, Д. Лук'янець, Г. Махоріна, А. Мельникова та ін. Проте слід зазначити, що більшість з наукових праць тільки побічно стосуються досліджуваної теми та мають фрагментарний характер.

Мета статті – висвітлити історію створення перших педагогічних періодичних видань міжнародною мовою есперанто в Україні у 20–30-х рр. ХХ ст.

Як свідчить аналіз джерел, практичне застосування есперанто почалося в 1887–1888 рр., коли, завдяки виданому у Варшаві першого підручника російською, польською, німецькою, французькою та англійською мовами в різних країнах світу з'явилися перші есперантисти. Як правило, використання ними цього лінгвістичного проекту починалося з написання мовою есперанто листів Людвігу Заменгофу, який вже в 1889 р. опублікував збірку з адресами тисячі чоловік, які вивчили есперанто. У зв'язку з тим, що більшість із них проживали в Російській імперії, спочатку обмін есперантськими листами відбувався в основному в

межах її кордонів, але вже з середини 1890-х рр. із зародження громадського руху прихильників есперанто в Німеччині, Франції, Швеції та інших країнах листування цією мовою набуло міжнародного характеру [4, с. 168].

У Росії ж до 1904 р. цензура не дозволяла видавати газети і журнали на есперанто, і тільки після значних зусиль його прихильники отримали можливість випускати на цій мові художню літературу. Незважаючи на таку жорстку цензурну політику відносно есперанто у кінці XIX – початку XX ст., російські есперантисти могли спілкуватися штучною мовою по телеграфу. Документальне ж право вживати цю мову в телеграмах було закріплено в грудні 1904 р., коли Головне управління пошти і телеграфів випустило циркуляр, згідно з яким, телеграми «на вигаданій мові «Esperanto» «зараховувалися «до телеграм на умовній мові» [14, с. 10–11].

Трансформація головної ідеї есперантизму про примирення людства на основі нейтрального засобу міжнародного спілкування, що відбулася в революційний період 1917–1920 рр., привела до створення нової есперантської концепції, згідно якої, єдина допоміжна мова повинна була зіграти визначальну роль в об'єднанні світового пролетаріату. Зайнявши цю позицію, багато російських прибічників есперанто вже під час Громадянської війни почали шукати підтримку у органів радянської влади, вказуючи їм на потенційну роль цієї мови як каталізатора світової соціалістичної революції і однієї з основ для побудови світової пролетарської культури [2, с. 2].

Вони не залишилися не почутими: в 1919–1920 рр. інтерес до їх громадського руху почав проявляти Народний комісаріат освіти РРФСР, внаслідок чого в 1920–1923 рр. деякі місцеві політпросветні установи і відділення народної освіти ввели до свого складу осередки есперантистів або допомагали їм з відкриттям і підтримкою мовних курсів. Більше того, в 1921 р. царинське відділення Державного видавництва (Держвидав) надрукувало підручник проекту Л. Заменгофа накладом 5 тис. екземплярів [18, с. 16; 21, с. 8], що в умовах економічної кризи і жорстокої цензурної політики 1919–1921 рр., коли «...Держвидав у доступній йому мірі регулював усю видавничу діяльність в країні» [7, с. 237], говорить про дуже серйозне відношення влади до цієї штучної мови.

Сприяючи поширенню есперанто на початку 1920-х рр., органи освіти, природно, розраховували незабаром перейти до його практичного застосування. Перші кроки в цьому напрямі були зроблені в 1925 р. Наркомосом України і Головополітпросвітою, журнали яких – «Путь просвещения» і «Рабочий клуб» відповідно – стали одними з перших радянських періодичних видань, що обслуговувалися есперанто. У їхніх іноземних відділах з цього року регулярно використовувалися матеріали з листів, отриманих від педагогів-есперантистів з інших країн [19, с. 15].

Зворотний зв'язок із зарубіжжям за допомогою есперанто Народний

комісаріат освіти УСРР почав здійснювати в січні 1926 р., коли Державний науковий методологічний комітет, що функціонував при ньому, розпочав випуск транснаціонального педагогічного щомісячника «La Vojo de Klerigo» («Путь просвещения» або по-українськи «Шлях освіти»). Будучи дайджестом основного органу цього комітету – харківського журналу «Комуністична освіта» («Комуністична освіта»), він являв собою збірку скорочених статей з цього видання, присвячених теорії і методології освіти і просвітницькій практиці в СРСР. Цільовою аудиторією «La Vojo de Klerigo» були іноземні учителі-есперантисти, які отримували журнал безкоштовно через глобальну мережу есперкорів [20, с. 60]. Редагував його активіст СЕРК, член Комісії міжнародних зв'язків при ЦК Союзу працівників освіти І. Зильберфарб [4, с. 180].

Перші успіхи Наркомпросу України в застосуванні есперанто для обслуговування своїх республіканських видань і міжнародної пропаганди системи ціннісних орієнтирів радянської освіти (виховання нової людини – людини, яка перетворить світ відповідно до програми побудови комунізму) не могли не звернути на себе увагу аналогічного органу влади РРФСР. Про це свідчить відвідування російським наркомом освіти А. Луначарським міжнародного конгресу Всесвітньої позанаціональної асоціації (SAT), що проходив в Ленінграді літом 1926 р. На його відкритті 29 липня, виступаючи з вітальним словом перед есперантистами, А. Луначарський відмітив зростання популярності міжнародної мови і виразив надію на подальше його поширення в СРСР і використання на користь держави: «Я повинен покаятися, що сам не говорю на есперанто і недостатньо знайомий з основами цієї мови. У мені ще живі деякі апріорні міркування про те, що навряд чи шляхом штучної мови можна створити ту єдину мову міжнародного спілкування, якою прагне стати есперанто. Проте факти річ уперта, а факти говорять за есперанто. Рух цей поширюється з неспростовуваною потужністю і перетворюється на одне із серйозних явищ сучасного громадського життя. Не можна також заперечувати, що прибічники есперанто, почувавши себе провідниками надзвичайно прогресивних форм людського спілкування, відчують відому близькість з великим комуністичним рухом і що серед комуністів іноді цілі організації примикають до руху есперантистів. Я від душі бажаю есперанто подальшого зближення з передовими формами робочої боротьби і подальших успіхів» [12, с. 4]. Така позитивна оцінка, надана керівником Наркомпросу РРФСР цьому лінгвістичному проекту, значним чином сприяла розвитку стосунків між радянськими працівниками освіти і есперантистами у кінці 1920-х – початку 1930-х рр. [4, с. 181].

Так, харківський педагогічний журнал «La Vojo de Klerigo», який почав виходити в січні 1926 р., став самим «довгоживучим» радянським спеціалізованим виданням міжнародною мовою. До кінця 1932 р. вийшли 69 його номерів, а в 1934 р. він був відроджений у вигляді бюлетеня, який

планувалося випускати кожні три місяці, проте цього року з'явився тільки один номер. Крім того, услід за «La Vojo de Klerigo» в СРСР з'явилися й інші есперантські органи педагогічної спрямованості. У кінці 1920-х рр. український досвід був врахований російськими просвітниками. У 1929 р. Центральний комітет Союзу працівників освіти приступив до видання в Москві власного есперантського щомісячного журналу – «Soveta Pedagogia Revuo» («Советское педагогическое обозрение»). У перший видавничий рік вийшли 7 його номерів, після чого він був перетворений в альманах, кожен зошит якого присвячувався певній темі: «Религия и школа» («Religio kaj lernejo», 1929), «Проблема педагогического состава во второй сессии статусного научного совета» («Problemo de pedagogiaj kontingentoj en la dua sesio de stata scienco konsilantaro», 1930), «Пионеры и школа. Система образования в Украинской ССР» («Pioniroj kaj lernejo. Klerigsystemo en Soveta Ukrainio», 1930). Аудиторія «Soveta Pedagogia Revuo» була тією ж, що і у «La Vojo de Klerigo». За свідченням ЦК СЭСР, і той, і інший мали поширення в десятках країн світу, створюючи «розгалужену мережу есперантських кореспондентів-просвітників за кордоном» для радянських педагогічних журналів [15, с. 202].

У 1930-х рр. роль альманаху, що закотився, стали виконувати есперантські прес-бюлетені ЦК Союзу працівників освіти. Окрім них, керівництво цієї профспілки випускало у видавництві «Рабпрос» і прес-бюлетені російською мовою «із закордонних есперкорівських матеріалів для обслуговування радянського друку і масової інтерроботи серед просвітників» [1, с. 9].

Отримуючи за допомогою московської і харківської педагогічної періодики на міжнародній мові зведення про розвиток системи освіти і виховання в СРСР, іноземні педагоги-есперантисти прагнули також інформувати колег зі всього світу про сферу просвітницької діяльності у своїх країнах. У зв'язку з цим у 1930 р. Позанаціональна всесвітня асоціація при найближчій участі СЕРК і Комісії міжнародних зв'язків при ЦК Союзу працівників освіти заснувала для них видання того ж типу – журнал «Sennacieca Pedagogia Revuo» («Вненациональное педагогическое обозрение»). У вихідних даних цього «двомісячного органу SAT» вказувалося, що його видавець Р. Лерхнер (R. Lerchner) знаходиться в Лейпцігу, проте друкувався він у столиці Радянського Союзу – в друкарні «Мосполиграф». Редакційна колегія журналу об'єднувала представників декількох європейських країн, від СРСР до неї увійшов І. Зильберфарб. Основний зміст «Sennacieca Pedagogia Revuo» складав статті і нотатки про стан середньої і вищої освіти в різних державах, у тому числі в СРСР, підвищенні культурного рівня молоді за допомогою театру і кіно, боротьбі з релігійними забобонами шляхом освіти і так далі. З березня по вересень 1930 р. вийшли чотири його номери, після чого у зв'язку з кризою SAT, що почалася в результаті внутрішньоорганізаційної боротьби комуністів-

есперантистів з представниками інших політичних поглядів [6, с. 271–275], видання припинилося.

Таким чином, у другій половині 1920 – першій половині 1930-х рр. до системи педагогічної журналістики СРСР увійшли чотири періодичні видання міжнародною мовою, що були провідниками за кордон радянської точки зору на пріоритетні напрями розвитку освіти і виховання нової людини. На думку сучасних дослідників, враховуючи відносно тривале існування «*La Vojo de Klerigo*», можна зробити висновок про те, що досвід використання есперанто для міжнародної пропаганди Наркомос УСРР знаходив задовільним, отримуючи відповідні відгуки з-за кордону. Про те ж говорять і зростання накладу цього журналу з 1 тис. екземплярів в 1926 р. до 2,5 тис. в 1928 р. і поява в Москві подібних органів у просвітницької профспілки – журналу «*Soveta Pedagogia Revuo*» і прес-бюлетеня [4, с. 183].

Проте результатом уваги Наркомосів Росії і України до есперанто стали не лише видання цією мовою спеціалізованої періодики і відкриття у ряді шкіл факультативних курсів по вивченню цієї мови: набагато глибші наслідки воно мало для радянського есперантського руху, фактично на вісім років відстрочивши його скасування. Так, в умовах ліквідації НЕПу після висунення партією концепції «...посилення класової боротьби по мірі завершення будівництва соціалізму», сформульованою І. Сталіним на пленумі ЦК ВКП (б) 9 липня 1928 р., Народний комісаріат внутрішніх справ в цілях скорочення в країні кількості громадських організацій в 1929 р. почав проводити їх перереєстрацію, пояснюючи її «посиленням класової боротьби, діяльністю антирадянських елементів, що засіли в багатьох суспільствах і союзах» [10, с. 86–87]. Оцінювати доцільність існування того або іншого об'єднання НКВД доручив декільком відомствам, у тому числі Головному управлінню науковими, науково-художніми і музейними установами (Головнаука), що входив у структуру Наркомпросу. Завдяки позиції Головнауки залишити Союз есперантистів Радянських Республік «в числі діючих» товариств, хвиля розпуску добровільних організацій не торкнулася есперанто-руху [4, с. 100–103]. Цей факт, поза сумнівом, є головним свідченням визнання придатності проекту Л. Заменгофа як знаряддя міжнародної пропаганди і мови міжнародного робкорівського зв'язку з боку Народного комісаріату освіти.

До такої ж думки про есперанто на початку 1930-х рр. прийшли і керівні структури радянських профспілкових організацій – Всесоюзна центральна і Всеукраїнська ради професійних спілок (ВЦСПС і ВУСПС). Причиною їх інтересу до цієї мови стало значне «зробітничення» громадського руху його прибічників і, як наслідок, стрімкий розвиток інтернаціональних зв'язків між робітниками-есперантистами СРСР і інших країн. Якщо в 1929 р. представники пролетаріату склали 21 % від загального числа членів СЕРК, то до 1933 р. ця величина збільшилася до

32 %, а до 1934 р. – до 44,9 %. Найбільший же відсоток робітників у місцевих відділеннях цього союзу відзначався на Україні, наприклад, актив його одеського відділення складався з них більш ніж на половину [11, с. 44].

У зв'язку з цим на початок 1930-х рр. ряд профспілкових організацій УСРР, зокрема Києва, Кременчука, Кривого Рогу, Сталіно і Костянтинівки, налагоджували міжнародний зв'язок «переважно з використанням есперанто», що було винесено на обговорення на нараді при культсекторі Всеукраїнської ради професійних спілок у травні 1931 р. Заслуховує виступ доповідача-есперантиста з цієї теми, присутні представники Всеукраїнських комітетів профспілок констатували, що за великим рахунком «роботі есперантських осередків не приділяється досить уваги місцевими профорганізаціями, ним не опиняється в роботі достатньої моральної і матеріальної підтримки, їх роботою майже ніхто не керує» [9, с. 59]. Тому, «відмічаючи практичну допомогу, зроблену профорганізаціям з боку есперантистів в галузі встановлення міжнародних зв'язків і практичного здійснення міжнародного листування», Президія Всеукраїнської ради профспілок прийняла рішення про підтримку республіканських відділень СЕРК, зобов'язавши підвідомчі йому комітети і профради забезпечити: 1) «повсякденне керівництво роботою есперанто-організацій»; 2) «усебічну практичну і матеріальну допомогу ним у роботі, звернувши особливу увагу на зробітничення есперанто-осередків, посилення комуністичного ядра в них і повсякденне керівництво змістом роботи, особливо в галузі міжнародного листування» [5, с. 2].

Як і у випадках з просвітниками і профспілками, найбільше поширення в другій половині 1920-х – першій половині 1930-х рр. міжнародна мова отримала в середовищі комсомольців на Україні. Цьому сприяла директива їх Центрального комітету (ЦК ЛКСМУ), видана в жовтні 1929 р. окружним комсомольським комітетом республіки і відділенням СЕРК, в якій вказувалося, що «...комсомол на місцях повинен не лише брати найактивнішу участь вже існуючому в багатьох округах України есперантському русі, але більш того, саме для зміцнення інтернаціональної роботи поставити як одне з найголовніших завдань в планах цієї галузі роботи сприяння оформленню і навіть організації знову осередків і відділів Союзу есперантистів в тих округах і важливих промислових районах, де таких ще немає» [8, с. 358]. Завдяки увазі ЦК ЛКСМУ до міжнародної мови, цього року в Кременчуці виникла «інтернаціональна бригада» комсомольців-есперантистів, яка вже до 1931 р. зуміла налагодити листування з 40 країнами світу [13, с. 42–44]. Услід за нею гарні результати були досягнуті комсомольськими осередками вузів і підприємств Києва, Харкова, Дніпропетровська, Полтави і Кривого Рогу, про що ЦК комсомолу України повідомив у квітні 1934 р. [17, с. 115].

Таким чином, з першої половини 1920-х до середини 1930-х рр. радянський есперанто-рух, цілеспрямовано йдучи назустріч органам влади

і партійно-радянським організаціям, зміг добитися різних результатів. Частина державних, партійних і громадських структур, яким СЕРК пропонував допомогу в налагодженні міжнародних зв'язків і обслуговуванні їх друкованих органів, охоче йшла з ним на контакт і займалася керівництвом його активістами. Найбільший інтерес до есперанто виявили Народні комісаріати освіти РРФСР і УСРР, комсомол, Всесоюзна центральна і Всеукраїнська ради профспілок, Спілка працівників освіти, а також Спілка воєвничих безбожників і Товариство друзів радіо (про це буде розказано окремо). Проте їхні наміри використовувати в роботі прихильників міжнародної мови не завжди надалі реалізовувалися, зокрема редакції профспілкового друку так і не виконали розпорядження ВЦСПС ввести до свого складу есперантистські осередки.

Інша ж частина, ігнорувала есперкорів і їхні успіхи, а в деяких випадках навіть виражала негативне відношення до проекту Л. Заменгофа. Особливо болючою для руху есперантистів-кореспондентів стала відсутність офіційного визнання з боку ВКП (б) і негативна думка про есперанто одного з керівників робсількорівського руху – М. Ульянової. У 1928 р. вона двічі висловлювалася не на його користь, протиставивши есперанто найбільш поширеним європейським мовам [4, с. 189].

По суті, цю ж саму думку висловила і М. Ульянова у статті «Иностранные языки или эсперанто?», що, здавалося б, повинно було справити позитивний вплив на розвиток радянського есперкорства і сприяти його широкому визнанню в радянських республіках. Проте загальний тон її виступів привів до зворотних наслідків. Багато в чому завдяки характеристиці, даній відповідальним секретарем «Правди» і редактором «Рабоче-крестьянского корреспондента» есперантському листуванню, делегати що проходило в січні 1931 р. П'ятої Всесоюзної наради рабселькорів відмовили есперанто в підтримці і надання йому статусу мови «міжнародного робкорства» [3, с. 33]. Не зважаючи на те, що це рішення не зробило прямої негативної дії на його поширення в СРСР, негативне посилення воно все-таки несло: невизнання досягнень есперкорів Всесоюзною нарадою ще сильніше «зміцнило» їх положення як елементів, що хоча і знаходиться у складі радянського робсількорівського руху, але працюють не спільно, а як би паралельно з ним.

У такому невизначеному, подвійному становищі вони перебували до ліквідації СЕРК, що почалася в 1936 р. Багато друкарських органів охоче користувалися їх послугами, при цьому часто нічого не пропонуючи натомість. Більше того, спостерігалися випадки, коли редакції газет, приймаючи допомогу есперкорів, ставили перед ними «неодмінну «маленьку» умову», що вони «ні в якому разі» не можуть вказати на есперантське джерело статей [16, с. 14].

Висновки. Таким чином, позитивне ставлення до есперантистів

демонструвала відносно невелика кількість періодичних видань. У них, навпаки, поряд з опублікованими перекладами отриманих з-за кордону есперантських листів, як правило, робилася позначка про мову оригіналу. При деяких редакціях же функціонували осередки прихильників міжнародної мови. Багато в чому завдяки керівництву і підтримці есперкорів з боку таких газет і журналів і головним чином деяких органів влади і партійно-радянських організацій, в 1920–1930-х рр. ці громадські кореспонденти змогли досягти істотних (а іноді і видатних) успіхів, створивши безпрецедентний випадок широкого вживання штучної мови для державних і громадських потреб.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів проблеми. Більш детального вивчення потребує історія створення та розвитку тих міжнародних мов, які залишили помітний слід в історії вітчизняної та зарубіжної інтерлінгвістики, насамперед – мови «есперанто», яка, на думку багатьох дослідників, теоретиків та практиків, була і залишається універсальним засобом міжкультурного діалогу та людського взаєморозуміння в загальносвітовому масштабі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. XVII С'езду Всесоюзной коммунистической партии (большевиков). Рапорт Союза эсперантистов Советских Республик. – М., – 1934. – 36 с.
2. Артюшкин-Кормильцын. Да здравствует международный язык Эсперанто! / Артюшкин-Кормильцын // *Esperantista Movado*. – 1920. – № 1 (8). – С. 2–4.
3. В. У. Что же нам теперь делать? / В. У. // *Международный язык*. – 1931. – № 1. – С. 32–34.
4. Власов Д. В. Эсперанто: полвека цензуры : развитие эсперанто-движения и его журналистики в условиях цензуры в Российской империи и СССР (1887–1938 гг.) : монография / Д. В. Власов. – Москва : Импэто, 2011. – 181 с.
5. ВУК СЭСР. Помощь и руководство профорганизаций пролетарскому эсперанто-движению // *Vulteno de СК SEU*. – 1932. – № 1–2. – С. 2.
6. Двурешников – ответу! // *Международный язык*. – 1930. – № 6. – С. 271–275.
7. Жирков Г. В. История цензуры в России XIX–XX вв.: Учебное пособие / Г. В. Жирков. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 368 с.
8. За активное участие комсомола // *Международный язык*. – 1929. – № 6. – С. 358.
9. Из протокола совещания завкультсектором Всеукраинских комитетов профсоюзов при культсекторе ВУСПС // *Vulteno de СК SEU*. – 1931. – № 8–9. – С. 58–60.
10. Ильина И. Н. Общественные организации России в 1920-е годы / И. Н. Ильина. – М. : Ин-т рос. истории РАН, 2001. – 198 с.

11. Красников О. И. История Союза эсперантистов Советских Республик / О. И. Красников // Эсперанто-движение: фрагменты истории / Сост. А. В. Сидоров. – М. : Импэто, 2008. – 215 с.
12. Луначарский А. VI Международному конгрессу рабочих эсперантистов единого фронта / А. Луначарский // Международный язык. – 1926. – № 23. – С. 3–4.
13. Нетер-Одесский. Кременчугский «Наркоминдел» / Нетер-Одесский // Международный язык. – 1931. – № 1. – С. 42–44.
14. О телеграммах на языке «Esperanto» // Почтово-телеграфный журнал. – 1905. – № 1. – С. 10–11.
15. Факты красноречивее слов. На Всесоюзном совещании при ЦК Рабпроса // Международный язык. – 1933. – № 9–10. – С. 201–203.
16. Хлеб ест, а чей – не говорит // Международный язык. – 1926. – № 7 (33). – С. 12–13.
17. ЦК ЛКСМУ рекомендует эсперанто как орудие межрабсвязи // Международный язык. – 1934. – № 5. – С. 114–116.
18. Эсперанто в учебных заведениях // Бюллетень ЦК СЭСС. – 1923. – № 2. – С. 14–16.
19. Эсперанто на службе рабочей прессы // Международный язык. – 1925. – № 1 (27). – С. 15–16.
20. «La Vojo de Klerigo» // Bulteno de CK SEU. – 1932. – № 8. – С. 58–60.
21. Esperanta Movado en N.-Novgorod dum 1921 j. // Ruĝa Esperantisto. – 1921. – № 1. – С. 7–9.